

Mifopoetik ənənələrdə çillələr

Türk xalqlarının mifik düşüncəsində qışın sonuna qədər davam edən müddət təbiətin "ölüb-dirilməsi"dövrü kimi qəbul edilmiş, həmin zaman kəsiyi obrazlaşdırılmış və insanların təfəkküründə canlanmışdır. Təbiətin "ölüb dirilmə" dövrü Azərbaycanda çillə və yaxud çilə, Anadoluda çilə, çilə ayı kimi xalq arasında yayılmışdır.

Çillə sözü etimoloji cəhətdən həm "cehl" sözü ilə bağlı olub qırx rəqəmi ilə əlaqələndirilir, həm də "çillə" türk xalqları arasında əziyyət, məhrumiyyət, sıxıntı və çətinlik mənalarını ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, qışın çətinliklərini, əzab-əziyyətini dəf etmək üçün əcdadlarımız müəyyən ayınlar, mərasimlər sistemini yaratmışlar.

Bəzi bölgələrimizdə "Qaraqış" adlandırılan böyük çillə qırx gün - dekabrın 21-dən yanvarın sonunadək davam edir. Böyük çillənin ilk gecəsi "Şəbi-yelda", yaxud "Yelda gecəsi" adlanır.

İslamaqədərki bayramlarımızdan biri də dekabrın 21-dən 22-nə keçən gecə qeyd olunan Yeldadır. Yelda gecəsi Yer kürəsinin Şərq yarımkürəsində, ilin 365 gününün ən uzun qaranlıq gecəsidir. Yer kürəsinin Günəş ətrafında bir dəfə tam dövrü bir il ərzində 365 günə gerçəkləşir. Astronomik bilgilərə görə, "bu müddətdə Ay həm öz, həm də Yer kürəsi ətrafında on iki dəfə dövr etmiş olur. Bu, Ay təqviminə görə, tam bir ilə bərabərdir. Lakin Yer kürəsi bu dövrü tamamlayıb başlanğıc nöqtəsinə gəldikdə, Ay hələ həmin nöqtəyə gəlib çatmır. Yer kürəsinin Ayla eyni başlanğıc nöqtəsində görünməsi üçün on doqquz il keçməlidir. On doqquz illik bir müddət astronomiyada "meton oli" adlanır. Yəni Ay təqvimi on doqquz ildən bir düzəldilməlidir. Bu on doqquz ilin yeddi ili artıq 355 günlük, on ikisi isə tam illərdir, yəni 354 günlükdür, burada 355-in tək, 354-ün cüt ədəd olduğunu nəzərə alsaq, başqa bir həqiqət ortaya çıxır. Qurani-Kərimdə "il" mənasını verən "sə-nə" kəlməsindən (tək halda) yeddi, "illər" mənasını verən "sinnin" kəlməsindən isə (cəm halda) on iki dəfə istifadə olunmuşdur ki, onların cəmi 19-dur" .

Çillələrdə ayrı-ayrı ayınlar, mərasimlər icra olunur, onların mahiyyəti, xüsusiyyətləri müvafiq nümunələrdə xalq dilində diqqətə çatdırılırdı. Məsələn, Azərbaycanın bir çox bölgəsində keçirilən "çillə kəsmək" mərasimi ağırlığı, çətinliyi aradan qaldırmaq məq-

sədilə icra olunurdu. Ayınə görə, birinin çilləsini kəsən çilləsi kəsilənin əl və ayaqlarının baş barmaqlarını üç dəfə ağ iplə bağlayıb deyir: *Həzrət Süleyman eşqinə, Çin qızı Mərcan hökmünə, Bəni adəmdən, bəni-heyvandan, Cindən, şeytandan, axar sudan. Köklü ağacdən, dibli qayadan, Yeddi yolun ayrıcından Hər kəsin çilləsinə düşübsə, Çilləni kəsdim...*

İnanca görə, bu ayının yerinə yetirilməsi ilə insan

əzab-əziyyətdən, müşküldən azad olur, yüngülləşir, çətinlikləri arxada qoyur, yeni həyata başlayır.

Çillələrlə, o cümlədən Böyük çillə ilə bağlı xalq arasında müxtəlif şifahi nümunələr yaranıb formalaşmış və yaddaşlara həkk olunmuşdur:

*Böyük çillə,
Boyu bir belə...
Gəldi elə
Gülə-gülə,
Getdi gülə-gülə...*

Göstərilən mətndə Böyük çillə təbiətə mülayim, insana ziyan vurmayan bir tərzdə şəxsləndirilərək folklorumuza daxil olmuşdur. Böyük çillə ilə bağlı xalq arasında müəyyən mətnlər də bu gün diqqəti cəlb edir: "Belə söyləyirlər ki, bir gün Böyük çillə deyir ki, "Mən dolu qazanlar üstə gəlmişəm. Sonra təndirləri yandırdım, kürsüləri qurdurdum, küplərin, çuvaların ağızlarını açdırdım"...

Böyük çillə 40 gün dövrən sürüb gedir. Yolda Kiçik çillə ilə rastlaşır. Hal-əhvaldan sonra Kiçik çillə soruşur ki, a Böyük çillə, de görüm, qırx gün gəlib atını çapdın, bu qırx gün-

də nə gördün, neynədin, işingücün nə oldu? Böyük çillə nə gördüyündən, nə etdiyindən söhbət açır.

Hikkəli Kiçik çillə istehza ilə gülüb cavab verir ki, eh, sən heç nə eləməmişən ki... Mən gəlmişəm, gör indi nələr eləyəcəyəm, nə tufan qoparaçağam. Qazanları ağzı üstə çevirəcəyəm, adamları təndirin ağzından salıb külfədən çıxaraçağam, küpləri, xaralları boşaldacağam, üzüqoylu qoyub gedəcəyəm. Onun coşduğunu gören Böyük çillə "çox da öyünmə, sən insanları tanımırsan" deyir. Mən qırx günlük ömrümlə bir iş görə bilmədim. Sənin isə cəmi-cümlətanı iyirmi günlük ömrün var. Bu iyirmi gündə heç yel də olub onların yanından ötə bilməzsən. Çünki qabağın yazdır, ömrün də azdır. Bu yandan da Boz ay özünü irəli verib deyir ki, siz məni uzaqda görmüsünüz, hə asaram-kəsəmə deyirsiniz. Sizin acığınıza, indi baxın, görürün mən gedib nə eləyəcəyəm. Buzları əridəcəyəm, torpağın donunu açacağam, əkinləri, çölləri, yamacları cücərdəcəyəm. Bağ-bağçalarda gül-çiçək açıdacağam"... Göründü-

yü kimi, qış fəslinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edən Böyük çillə, Kiçik çillə və Boz ayın səciyyəvi xüsusiyyətlərini, gücünü-qüvvətini aydın şəklildə ifadə edən bədii mətnlər təbiət hadisələrinə olan münasibəti, təbiət qüvvələrinə olan inamı bir daha əks etdirən amillərdəndir. Kiçik çillənin cəmi iyirmi gün - fevral ayının 1-dən 21-nə qədər davam etməsinə, ömrünün az olmasına baxmayaraq daha sərtidir, buna görə də həmin müddət xalq

arasında "qışın oğlan çağ"ı adlanır. Kiçik çillənin sərt təbiəti müvafiq nümunələrdə qorunub saxlanmışdır, onlardan birini oxuculara təqdim edirik:

*Kiçik çillə...
Boyu bir belə...
Hikkəsi ir belə...
Gəlişi oldu
Haynan,
Gedişi oldu
Vaynan...*

Göründüyü kimi, bu folklor nümunəsi Kiçik çillənin özü ilə müşküllük, əziyyət gətirməsi və nəhayət insanların qışı başa vurub yazı çıxması arzusu və istəkləri ilə bağlı yaranmış, erkən təsəvvürlərdə mifik obrazlar şəklində şəxsləndirilmişdir. Qışın ilk ongünlüyündə türk xalqlarının folklorunda bolluq, firavanlıq etiqadları ilə bağlı yaranmış "Xıdır Nəbi" mərasiminin xüsusi yeri vardır. Bu, qışın çıxması münasibətilə keçirilən Novruzqabağı mərasimlərdəndir. Ümumilikdə, Xıdır xalqın şifahi yaddaşında müsbət, xeyirxah insana uğur gətirən bir obraz kimi əks olunmuşdur. İnanca görə, Xıdır Nəbi mərasimi hər evdə, hər ailədə qeyd olunmalı, Xıdırın şərəfinə məclis qurulmalı, süfrələr açılmalıdır. Əgər hər hansı bir evdə həmin gün süfrə açılmazsa, Xıdır küsüb gedəcək, baharın gəlişini yubadacaqdır. Mərasimin əsas atributlarından biri qovutdur, buğda qovrulub qovut çəkilib və süfrəyə qoyulur. Etiqada görə, Xıdır əlini qovuta çəkir, bununla da özü ilə bolluq, bərəkət, xoşbəxtlik gətirir.

Qış fəslinin son ayı Boz aydır. Boz ay Kiçik çillənin sonuncu günündən Novruz

bayramına qədər davam edir, xalq arasında həm də Boz çillə, Ala çillə, yazayağı və sair adlandırılır. Boz ayda hava dəyişkən keçir, ona görə də xalq arasında belə bir deyim yaranmışdır ki, "Boz ay bozara-bozara keçər". Azərbaycanın bəzi bölgələrində Boz aya döl ayı da deyilir, xalq arasında "Boz ayınız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayı" ifadəsi buna bəriz nümunədir. Həmin müddətdə xalq arasında mərasimlər keçirilir, ayınlar icra edər-dilər, məsələn, bir oğlan uşağını qoçun belinə mindirib sürünün içinə buraxardılar, yaxud qoyun sürüsünün yanında vəhşi heyvandan, canavardan danışmazdılar. Bütün bunlar xalqımızın mifik təsəvvürləri ilə bağlı yaranmış inanc və etiqadlar sisteminə daxildir. Boz ayla bağlı mifoloji təsəvvürləri əks etdirən folklor mətnlərinin birində oxuyuruq: "Çox qədim zamanlarda insanlar ay haqq-hesabını bilmirdilər, elə ona görə də günü-günə, ayı-aya qarışdırırdılar. Bu çaşbaşlıq insanları belə qənaətə gətirir ki, ili aylara, ayları isə günlərə bölsünlər. İl 12 ay, hər aya isə 32 gün verirlər. Ancaq bölgə vaxtı Boz aya cəmi 14 gün düşür. İnciklik olmasın deyər hər aydan bir gün götürüb boz ayın günlərinə əlavə edirlər. Görürlər ki, yenə də haqsızlıq baş verdi, hər ayın 31 günü, Boz ayın isə cəmi 25 günü oldu. Onda yenidən aylara müraciət edirlər ki, hərəniz 1 gün də boz aya verin. Ayların yarısı razılaşsın, yarısı isə razılaşmır; nəhayət, biri 1, digəri 2, fevral isə həтта 3 gününü verir. Beləliklə, Boz ay olur 31 gün. Ancaq öz günlərini ilin müxtəlif fəsilələrindən olan aylardan aldığı üçün günün biri hava baxımından o birisinə oxşamır"...

Boz ay Novruz bayramına qədər olan mərhələdə dörd həftəlik çərşənbələri əhatə edir. Yerləşən Günəş ətrafında hərəkəti ilə fəsilələrin bir-birini əvəz etməsi, qışdan sonra yazın gəlməsi, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar tərəfindən təntənə ilə qeyd edilir. Tarixin yaddaşından süzülüb gələn folklorumuzda çillələrlə, Boz ayla bağlı zəngin ayın və etiqadlar sistemi təbiətin oyanmasını, suyun, havanın, torpağın istiləşməsinə, yeni əmək mövsümünün başlanmasını bütün etnoqrafik detallarla birgə tərənnüm edən Novruz bayram silsiləsinin mahiyyətini dünya xalqlarına çatdırmağa imkan verir.

*Ülkər NƏBİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin
professoru,
filologiya elmləri doktoru*